Almira 2
Shelf 2
12

द·नं· १६४५१

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू· ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्गलानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ २ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्त्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ य
थाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि मा
म् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथताद्दशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिवलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशेनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारानिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्त्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष
साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तादसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेत्राह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः
प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमापियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्रतिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेतिफलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या। अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजननायितव्यंतान्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादः कर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्ानिरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्वितीयात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १६

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः । अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वत्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव ः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअप्रमादगाहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥
शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभागाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा सात्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणात्वत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणासापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वादितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशिमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मन्यवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एताद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रय-साक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निबन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभुतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानप्रसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्ययेनताद्दशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तवत्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः॥३३॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञाने विलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइतिशेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः । यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयम्प्रभःसर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगज्ज्ञानेकीदृशोऽध्यामोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलंसर्वविकारशून्यपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः ।यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति।अनादिर्याऽविद्यातततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति।इच्छादीति।परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३६॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चितएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थ त्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामाचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यनत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
तमर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्त
रम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट्
ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपंभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः। अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तस्थानेषुभवंतथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजंतत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसानायदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशिदिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥
मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकण्ठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

स.

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

यः सेवते मामगुणं गुणात्परं हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३
सम्बीन्धंनीः	सम्बन्धिनीः	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१
कत्व	कत्वा	५	१	१
नक	नैक	५	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्ब	पूर्व	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एबं	एव	५	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
बिदा	विदा	६	२	२
मेवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांतः	कारान्तः	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्वबाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्वचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	र्नेदृष्टा	१२	१	४
र्वाह्यै	र्बाह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्ब	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्वया	वुद्धया	२०	१	५
रागादि	रागादे	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	मुनास्ति	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द·नं· १६४५२

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू· ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्गलानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ २ ॥

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्ग्यान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभावनं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः॥ ६ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥
यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञानानिवृत्तिमूलकत्वदज्ञानानिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएतस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदो षंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिमत्याशा . ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कव्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यतसविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्यतेतिसूत्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नान्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणोसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तादसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेत्राह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यैः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्रतिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वंप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचार
स्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणो
र्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हि विद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिवादःकर्तव्यतावोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्। निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइतरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति
काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य र
ज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनो भवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्यभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञातांचिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वंप्राप्तस्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तदप्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्वाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतः अस्मप्रमादगाहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौ आदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पात्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकलक्षणासापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्त्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादिउत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥
उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्तवज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदाऽन्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावाद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइ
तिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि वि
लयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइति:श्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ ३५ ॥

आत्मनिब्रह्मणिकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौ भ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्जुबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः। एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छापेक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाह यस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः। बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

Shri Shri Anandamayee Ashram Collection at Bhadaini, Varanasi; Sampurnanand Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधानात्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञःपुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसि
न्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्माजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽ
निलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

Tribhuvan University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादयजेतेत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायीदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्त्येयश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्ससत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमा
दयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भूमौनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ६७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव। सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः। ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः। यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकण्ठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणाद्व्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्पर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	बिदा	विदा	६	२	२
ब्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	ब्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मेवे	मेव	६	२	२
ब्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांत:	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्बं	पूर्वं	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्वनाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	**नेर्दृष्टा**	१२	१	४
वार्ह्यै	बार्ह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्व	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृँ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द. नं० १६४५३

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ
सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि
आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना
त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप
रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य
थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन्भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः-

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पात्तिवलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिम्प्रत्याशा • ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्त्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदान्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टायोविरोधः सवलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेत्राह देहाभिमानात्क्रियात्वर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियाप्रवृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपिअध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिविधिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वंप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह विशुद्धविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हि विद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्यंतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादः कर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयताद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्॥निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केव
ला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावाव् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह । श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मननिदिध्यासनपारिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य । चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः ॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखीभवेत् । सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः । अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसंहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वं पदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदुक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव : तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःक्रमप्रमादगतिर्हियेनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम्असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानातत्वादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमीश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदान्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह । अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २६ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निबन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारो बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानप्रसंभवतीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यममुंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधइति। दुःखमयःदुःखप्रचुरः। उत्तरयाति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमितिततोविरज्यतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयम्प्रभःसर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगद्भ्रानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिछिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावा त्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यमाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनःविशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः।।
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः।।४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत्॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्राहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तद्रुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणमायासान्निधाना
त्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्त
रम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट्
ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिस्समखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ६१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराबिषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्माजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽ
निलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तसानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजेतत्याद्यभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायादुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ९५ ॥

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्त्येश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसंक्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्ये वतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनीः	सम्बन्धिनीः	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	ब्रिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मंवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांतः	कारान्तः	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्बं	पूर्वे	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्वव्राना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दष्टा	**नेर्दष्टा**	१२	१	४
वांह्यै	बांह्यै	१२	१	७
त्याभि:	त्माभिः	१२	२	६
शुद्व	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१९	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्वया	वुद्ध्या	२०	१	९
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्व्रस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुधै	वुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृँ	पाङ्क्ति
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द·नं· १६४५४

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू· ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

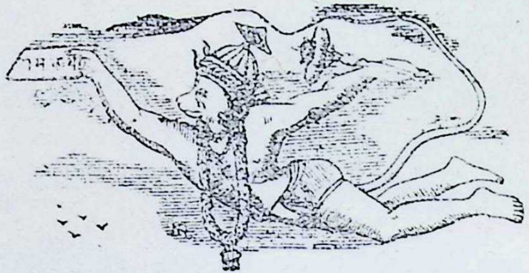

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ २ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिम्बत्वात्अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तःकरणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गिशान्तःकरणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्र-
वीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥
यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुराद्दताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनंनव्युत्पत्तिवलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशेनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा . ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्वाति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजावदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यतयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥
कर्तव्यताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तादसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियाभिवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तेनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमापियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्माणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसाच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

...versity, Balmiki Campus, Kathmandu

अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते।विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादींनिहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽ त्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या। अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्यंतान्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १९ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यतावोधकोायेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केव
ला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावाव् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः । अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वं पदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतः भ्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौ आदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्त्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमीश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेननरः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वत्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविक्रा शून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंमारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ १६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितम् ।

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिब्रगद्धानेकीदृशोऽध्यामोनिमित्तंतदाह विकल्पैति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणानिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः काल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वां-
सोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्जुबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्यातदुद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि ॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यबिलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसहलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यनत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणेमायासान्निधाना तत्सर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अतएवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ९२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशासिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ९२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मानि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत्। ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत्। तद्विशिनष्टि। सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम्। नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेत्या

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम्।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि। उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्यर्थः । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगव्यादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तसमानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजंतत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥
हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः । तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ५७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकण्ठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यै र्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१
जीब्य	जीव्य	१	२	३
सम्बीन्धंनीः	सम्वन्धिनीः	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१
कत्व	कत्वा	५	१	१
नक	नैक	५	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्ब	पूर्व	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	५	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
बिदा	विदा	६	२	२
मेवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांतः	कारान्त;	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्ववाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१	ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८	बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
नर्दृष्टा	र्नदृष्टा	१२	१	४	इतिः	इति	१८	२	२	लिङ्गद	लिङ्गदे	२६	१	२
वर्ह्यै	बर्ह्यै	१२	१	७	ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१	वोधकः	बोधतः	२५	१	६
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६	वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	५	बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१	रागादि	रागादे	२१	१	३	भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
जीवया	जीवयो	१३	१	२	ब्रिलय	विलय	२१	१	७	रुपा	रूपाः	२७	२	६
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०	धम	धर्म	२१	२	१	आत्म	अत्मा	२७	२	६
भव्र	भव	१५	१	४	म्व्रस्य	म्वंयस्य	२१	२	२	मुनिति	मुनिास्ति	२८	१	२
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६	वुधै	बुधै	२३	१	५	भव	भवं	२८	२	१
द्वात्	द्वात्	१७	२	१	एव	एवं	२३	२	१					
					द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२					

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द. नं. १६४५५

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

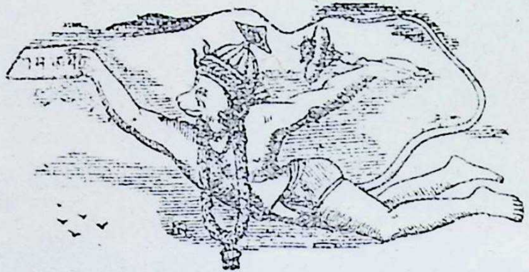

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्गलानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गँशान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन्भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्त्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ य
थाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि मा
म् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

क्रियाशरीरोद्भवहेतुराहृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आहृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पात्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा । ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्य चाज्ञानमेव मूलमित्याह अज्ञानमेवेति   अत्र विधौ संसारनिवृत्तिलक्षणे कर्तव्येऽर्थे तद्धानमेव मूलकारणत्वादज्ञानहानमेव विधीयते साधनत्वेनेति शेषः ननु कर्मैव तन्नाशकमस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेव तन्नाशविधौ मूलाज्ञाननाशने पटीयसी समर्था न कर्म समर्थमिति शेषः

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते ॥ विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वं बोध्यम् ननु तज्जन्यस्यापि तन्नाशकत्वं वृश्चिककर्कट्यादौ दृष्टमित्याशङ्क्य तज्जन्यत्वं वा न नाशकत्वप्रयोजकं किन्तु सविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधं तदीरितं नाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्यतेतितस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नान्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेत्राह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानापिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदापित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह बिशुद्धविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्यतिभण्यते विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोवैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽ त्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनायितव्यंतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरासिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानमितरवृत्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८ ॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्वि
धिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादः कर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्।निरू
पितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदि स्म नष्टा न पुनः प्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥ तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिर्विनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखीभवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितौ तत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थातिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव ः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअस्मप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ
दौप्रथमंमुख्यमितियावत्। पदार्थावगतिःकारणम्। हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥
शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभागाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणात्वत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमीश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २६ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मो नात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोऽव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारो बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्वत्वादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मि-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूढंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथसाज्यत्वायमंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञ
लक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइतिशेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः । यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितम् ।

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगज्ज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति।अनादिर्याऽविद्यातत्तउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिछिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति । इच्छादीति । परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छापक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात् पर आत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी । सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकाणव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैः सहितः साक्षः सेन्द्रियः सचासावात्मामनः धीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आमीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामाचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओंङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्राहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

Valmeeki Campus, Katmandu

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यनत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
तमर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्त
रम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे॥५०॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

साक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ९२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविला पाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽ
मलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि
॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनोऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवंसंसारमादिमध्यान्तमानेषुभवंथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजेत्तस्मादभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य.जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितो ऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशस्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पार्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीब्य	जीव्य	१	२	३	ब्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	बिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मेवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	**बोधोऽसि**	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांत:	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्ब	पूर्व	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्वबाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१	ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८	बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
नर्दष्टा	र्नदष्टा	१२	१	४	इतिः	इति	१८	२	२	लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वर्ह्मे	बर्ह्मे	१२	१	७	ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१	वोधकः	बोधतः	२५	१	६
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६	वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	५	बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१	रागादि	रागादे	२१	१	३	भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
जीवया	जीवयो	१३	१	२	बिलय	विलय	२१	१	७	रुपा	रूपाः	२७	२	६
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०	धम	धर्म	२१	२	१	आतम	अतमा	२७	२	६
भव	भव	१५	१	४	म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२	मुनिति	मुनिास्ति	२८	१	२
अर्जोद्र	अर्जोऽद्र	१६	२	६	वुधै	बुधै	२३	१	५	भव	भवं	२८	२	१
द्वात्	द्वात्	१७	२	१	एव	एवं	२३	२	१					
					द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२					

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द. नं. १६४५६

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू. ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्गलानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ २ ॥

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सक्तँग्रान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनक्षारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पात्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वाद्दोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा । ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्वोक्तमंत्रंविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नान्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यैः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदापित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचार स्तेनाञ्चितापापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्यतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणो वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादिनिहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनायितव्यंतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरासिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानमितरवृत्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम्. आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कृतेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादः कर्तव्यताबोधको येषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केव
ला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति
काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्याति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्याति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य र
ज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवद्तोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपारिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिविषयत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वंप्राप्तस्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदुक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव ः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःक्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत्उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशिमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यतस्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह । अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २६ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगदेहेन्द्रियादिदृश्यमसूद्रंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥ त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञ लक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयाति। अज्ञानतइ तिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइतिशेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः । यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितम् ।

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगज्ज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलंसर्वविकारशून्यपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापकं आत्मनिप्रथममहङ्कारःकल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौ भ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति । इच्छादीति । परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्‌धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी । सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दाढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवताकिंकव्यवहारः । जीवात्मानिजडात्मानिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षेःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसहलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम् इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥ ४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभावरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवंभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामाचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्रहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना त्सर्वोपादानत्वेनाभिमंतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते वाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मानि चिद्घनेपरे विलापयेन् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसाशङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवामिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराबिषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽ
निलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवंसंसारमादिमध्यान्तमानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादचोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसानायदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । गावादिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्नाश्रयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जिताद्वृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरण्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः । तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति। यदीतियादित्यर्थे। यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ। इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥
मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव। सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः। ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः। यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

य: सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति
स्पर्द्धि	स्पार्द्धि	१	२	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	९	१	१
कत्व	कत्वा	९	१	१
नक	नैक	६	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्बं	पूर्वं	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	९	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
ब्रिदा	विदा	६	२	२
मेवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सदृष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांत:	कारान्त;	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्ववाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्धचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्द्दष्टा	**र्नद्दष्टा**	१२	१	४
वर्द्धि	बर्द्धि	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्वया	वुद्धया	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुत्रै	वुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृँ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	**बिभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	१
आत्म	अत्मा	२७	२	१
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

Tribhuvan University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द. नं. १६४५८

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

रु: ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादिकपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम्॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्ताद्दशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ २ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥
प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गँशान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगिभिः सं-
न्सारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ य
थाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि मा
म् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आहृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुराहृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति बीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नान्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्त्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टायोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यैः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

...versity, Balmiki Campus, Kathmandu

अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डावृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्म संसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यौर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्।निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः
प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केव
ला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्द्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावाद् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्यभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि· त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वंप्राप्तस्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव : तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअस्मप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादीति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः ॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः ॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यतस्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मि-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चाविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यममूंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तवर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिःसारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइति अज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः॥ ३६॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयम्प्रभःसर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगद्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मके ऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छापक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥ ३९ ॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चितएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

Valmeeki Campus, Katmandu

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणमायासान्निधाना
त्सर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते वाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मानि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मानिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवममभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तसमानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजेतत्यादिभिश्चोदितंबोधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जिताप्रवृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरण्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसंक्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियदित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकः अहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्पर्द्धि	स्पार्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	बिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मंवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सदृष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांतः	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्ब्बे	पूर्व्वे	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्वबाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	र्नदृष्टा	१२	१	४
वर्द्धे	बर्द्धे	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्ध	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१९	१	४
अर्जोद्रु	अर्जोऽद्रु	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	९
रागादि	रागादे	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	१
मुनिति	मुनिास्ति	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

Tribhuvan University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द० नं० १६४५८

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

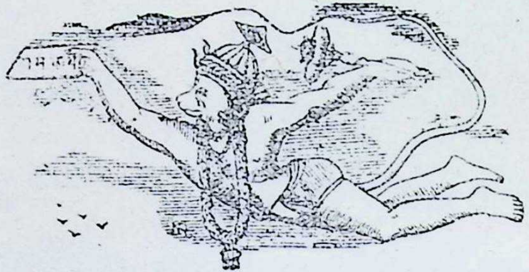

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः
प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिम्बत्वात्अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥
प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्ग्यान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्त्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संसारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापर्वगत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आहृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुराहृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताःक्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहान्निरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिमत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वेप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्यतीतस्त्वोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजनने निरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणोसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष
साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तादसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियाविवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः
प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तेनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन विद्यास्वरूपमाह   विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते।विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोवैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिममाप्तिर्हि विद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनायितव्यंतान्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरासिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डावृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्वि
धिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रि
याः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्निरू
पितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्याया इतरनिरपेक्षाया एव मोक्षकारणत्वमुक्तं युक्तिपूर्वकं पुनः कथयति श्रोतृदार्ढ्याय । यदीति । यदि नष्टा तत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयते नोत्पद्यते तदा कारणाभावादहंमतिः कथं भवेत् । कथमपि न भवेदित्यर्थः । तदभावाच्च तत्काले कर्माभाव इति स्वफलजनने सा स्वतन्त्रा इ

यदि स्म नष्टा न पुनः प्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैव न किमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैव विमोक्षाय विभाति तत्फलिका भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति
काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्द्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य र
ज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपारिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखीभवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांचित्त्वं दाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञात्वाचिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वत्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअप्रमादग्राहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम्असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानातत्त्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मन्यवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम्। तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥ अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्त्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसा सम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावान आत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनिवृत्तिस्तत्राह।

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्यतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिप्रगल्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्ततत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्माणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मके ऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्माणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकादोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति।अनादिर्याऽविद्यातततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिछिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति । इच्छादीति । परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदा कालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावा त्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी । सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चितएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनःविशुद्धचि देकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः। बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
त्सर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट्
ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञःपुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि
॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तसानिषुमर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणी
भूतांविधिवादंयजेतत्यादिभिश्चोदितंवाधितंसमस्तंकर्ममार्गकाम्यांहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य.जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सयत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितो ऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थसंक्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्ये वतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

Jangamwadi Math Collection, Sri Jagadguru Vishwaradhya Jnana Mandir, Benares Hindu University, Bairvaki campus, Varanasi

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१
जीव्य	जीन्य	१	२	३
सम्बीन्धंनीः	सम्बन्धिनीः	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१
कत्व	कत्वा	५	१	१
नक	नैक	५	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्बे	पूर्वे	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	५	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
ब्रिदा	विदा	६	२	२
मंवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सदृष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांतः	कारान्तः	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्वचाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्धचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	**र्नदृष्टा**	१२	१	४
वार्ह्वै	बार्ह्वै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव	भव	१५	१	४
अर्जोद्रु	अर्जोऽद्रु	१६	२	६
द्धात्	द्धात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्धया	बुद्धया	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्बस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	१
आत्म	अत्मा	२७	२	१
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द॰ नं॰ १६४६०

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू॰ ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

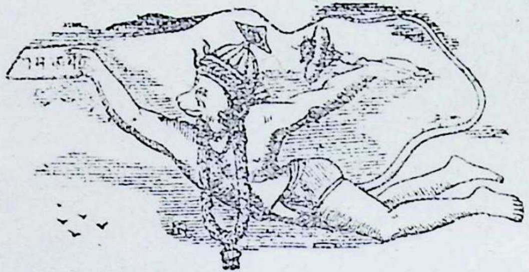

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्गलानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिविम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥
प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल संलग्नान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन्भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥
यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञानानिवृत्तिमूलकत्वदज्ञानानिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशेनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिम्प्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नान्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सवलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपिअध्वरः यथाऽन्यानापिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हि विद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम्. आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्वि
धिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधियोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रि
याः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरू
पितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्वितीयात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावाव् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहि निश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वंप्राप्तस्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअप्रमादग्राहित्वेनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः ॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः ॥ २७ ॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्त्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदान्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यतस्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एताद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोऽव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ १२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मि-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितंसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यसमूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वत्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयामत्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइति अज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपात्तत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्विश्वं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्यतेतिबाधित-

कदाचि दात्मान भूतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिव्रगद्धानेकीदृशोऽध्यामोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिछिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः। एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छाप्रपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात्परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसान्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम् इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवंभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदितीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामाचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४९ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतद्धिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतद्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
त्सर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततो मकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात् प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिस्समखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तस्थानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादयजेतेत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्त्येश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशिदिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकण्ठस्थभूषणप्राप्तिवत ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति। कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः। हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम्। सच्चिदानन्दरूपत्वात्। अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम्। यदिवायद्वेत्यर्थे। गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते। सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव। मामकइत्यर्थोवा। प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः। तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति। अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति। यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	९	१	१
कत्व	कत्वा	९	१	१
नक	नैक	९	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्ब्वे	पूर्व्वे	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	९	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
बिदा	विदा	६	२	२
मंवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांत:	कारान्त;	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्वचाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्-
त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्य
म् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसे
व्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२९	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्धचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२९	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	र्नदृष्टा	१२	१	४
वर्ह्यि	बर्ह्यि	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्द्या	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	रागादि	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृँ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	मुनिास्ति	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द. नं. १६४६१

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू: ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिम्बत्वात्अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सल्लग्नान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभावनं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्तृत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापर्वगत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निघृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथताद्दशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति   अत्रविधौसंसारानिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् नन्नुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वेप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्वाति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यता। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम्॥ कर्त्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः॥ ११॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता॥ ११॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदान्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरोधमेत्राह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिविधिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्माणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदापित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वंप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते।विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या। अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्धय तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्।निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय । यदीति । यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केव
ला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति
काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य र
ज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहमितिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव : तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःक्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत्। पदार्थावगतिःकारणम्। हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचे
त्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्र
यभूतमाद्यन्तवत्उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरी
रमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारता
नुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाज
हल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणात्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकलक्षणा
सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभव
विषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेना
नुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादिउत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरामिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमीश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् ।

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषय मतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपः अन्नमयादिभिः सङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चाविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसा सम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूढंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥३३॥

ननुएवंविधेविकाराशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति। दुःखमयःदुःखप्रचुरः। उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्यतेतिबोधितम् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

आत्मनिजगद्धानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति।अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिछिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति।इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छापक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्सामितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगो
चरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अक्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामाचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽ नयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्राहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

[illegible] Balmeeki Campus, Kathmandu

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना त्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते वाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्यकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतो लक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेण सदा जाता परमात्मन्येकभावना यस्य सः परिविस्मृतमखिलं पुत्रदेहादि येन सः । अत एव स्वस्वरूपानन्देनैव तुष्टः न तु विषयानन्देन । तस्य परिणामे दुःखरूपत्वात्ततो विरक्त इत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनि सुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येन निःसमखण्डितमात्मस्वरूपं यत्सुखं प्रकाशश्च तद्रूपः एवंरूपो विमुक्तो जीवन्मुक्तः । अचलं निश्चलं वारि यस्य तादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहित आस्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदाविति । भवसंसारमादिमध्यान्तस्थानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणी
भूतंविधिवादैर्यजेतेत्यादिभिश्चोदितंवाधितंसमस्तंकर्ममार्गकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जिताप्रवृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरण्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः । तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशिदिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ५७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थसंक्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्काराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्यातिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डेसेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्पर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनीः	सम्बन्धिनीः	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	बिदा	विदा	६	२	२
ब्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	ब्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मंवे	मेव	६	२	२
ब्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांतः	कारान्तः	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्ब	पूर्व	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्ववाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्-
त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्य
म् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसे
व्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	नेर्दृष्टा	१२	१	४
वर्ह्ये	बर्ह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भत्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्वया	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृं	पाङ्क्ति
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द· नं· १६४६२

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं
सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि
कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः
संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

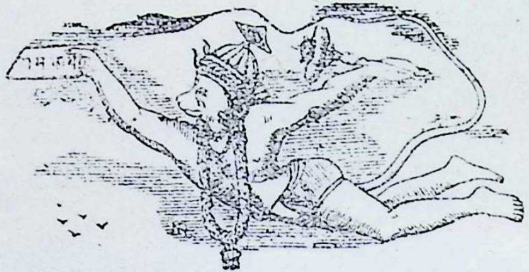

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सक्तान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन्भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्त्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥
यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निघृत्तेश्चतत्कारणाज्ञानानिवृत्तिमूलकत्वदज्ञानानिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारानिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते
नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्र-
त्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तादसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेत्राह देहाभिमानात्क्रियाव्रर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमापियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः सावेद्यतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिममाप्तिर्हि विद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्ये तन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्म संसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्त्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्। निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय ।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानन्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवद्तोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः। साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहिंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि· त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतः असप्रमादग्राहित्वेनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौ आदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यः संभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारता नुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्तादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादिउत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यतस्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २६ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम्। तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वं विशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानप्रसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मि-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारि-
ते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेमत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावान आत्तः सद्रसोमाधुर्ययेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयामत्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञ लक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति। दुःखमयःदुःखप्रचुरः। उत्तरयाति। अज्ञानतइति अज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइति:श्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ ३५ ॥

आत्मनिब्रह्मज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मके ऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्यातदुद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः। एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति।इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात्परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दाढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चितएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मानिजडात्मानिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अक्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवंभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽ नयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्द्धिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना त्सर्वोपादानत्वेनाभिमंतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट्
ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्व
स्यब्रह्माणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसि
न्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिस्समखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

Tribhuvan University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवंसंसारमादिमध्यान्तस्थानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजेतत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मदाराधनेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः । तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्धमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दाढ्यार्यपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यताद्दशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्ये वतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकः अहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१
कत्व	कत्वा	५	१	१
नक	नैक	५	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्बे	पूर्वे	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	५	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
बिदा	विदा	६	२	२
मंवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सदृष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांतः	कारान्त;	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्वचाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	**र्नदृष्टा**	१२	१	४
र्वाह्ये	र्बाह्ये	१२	१	७
त्याभि:	त्माभि:	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्वया	वुद्धया	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुवै	वुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द॰ नं॰ १६४६३

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्गलानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल संलग्नान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाऽव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिवलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहान्निरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदो षंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिमत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारानिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैव
तन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्यतेतिस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजास्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजावदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नान्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्यताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणोसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियाभिवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितःप्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्माणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदापित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमास्थितिर्हिविद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्ये तन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानमितरवृत्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्वि
धिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधियोवशवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्धय तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रि
याः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयताद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्निरू
पितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय ।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभाविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत् । सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः । अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानि-
अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्यभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि-
त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वं पदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदुक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअप्रमादग्राहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचे
त्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्र
यभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरी
रमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणासापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदान्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यतस्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एताद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानप्रसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनंपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तवत्त्वम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिःसारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोऽध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबाधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १८ ॥

आत्मनिजगद्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः। एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदा कालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावा त्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमिति दाढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चितएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनसहलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम् इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्राहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
तमर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मानिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति ।अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि
॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तमानेषुभवंतथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजेतेत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितात्यृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः६०

सन्सुखीभव। सर्वंदुःखनिवृत्त्येतिभावः। ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः। यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषु भक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पार्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनीः	सम्बन्धिनीः	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	ब्रिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मंवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्‌दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांतः	कारान्तः	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्ब्ब	पूर्व्व	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्‌ध्या	बुद्‌ध्या	५	१	६	स्वत्राना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	र्नदृष्टा	१२	१	४
वर्ह्यै	बर्ह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वातृ	१७	२	१
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
व्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुवै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिस्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द·नं·१६४६५

मू:५

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्क्ष्यान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्तृत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥
यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आहृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुराहृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रिया-इत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशोनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनःसंसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति   अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम्   आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्वाति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमत्राह देहाभिमानात्क्रियाभिवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमापियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्माणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदापित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचार स्तेनाश्रिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते।विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणो वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या। अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १९ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्त्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८ ॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादः कर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्। निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय। यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः
प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्वितीयात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावाव् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवद्तोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-
अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा न तु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्यभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि-
त्याज्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअप्रमादग्राहित्वेनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआदौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदान्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एताद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मि-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदास्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यममूढंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥ त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तवर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिःसारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयामत्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति। दुःखमयःदुःखप्रचुरः। उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः॥ ३६॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरमस्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगज्ज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्यपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मके ऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौ भ्रमात भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यते विज्ञायते अमुं विपश्चितो विद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूते रज्ज्वादौ अहिविभावनं सर्पारोपो रज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकं सर्वं विभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः ॥
असर्पभूतेऽहिविभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥ ३७ ॥

तेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह । अनादीति । अनादिर्याऽविद्यातदुद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि ॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः । अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति।इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमद्यकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तः करणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽ नयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्ाहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तद्रुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

[illegible] Balmeeki Campus, Kathmandu [illegible]

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
तमर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मानि विलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्त
रम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसि
न्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यताद्दशासिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविला
पाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽ
मलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्या
सनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराबिषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मना तदा ॥
यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः क्षीरे वियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽ
निलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तमानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणी
भूतंविधिवादंयजेतत्यादिभिश्चोदितंवाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोक कारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य.जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायीदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकण्ठस्थभूषणप्राप्तिवत ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचनेषुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतापञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

य: सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपाददलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पार्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीब्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	न्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	ब्रिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मेवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सदृष्ट	सद्‌दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांत:	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्बे	पूर्वे	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्वबाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्वचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	र्नदृष्टा	१२	१	४
वर्ह्वे	बर्ह्वे	१२	१	७
त्याभि:	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	९
रागादि	रागादे	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	मुनिस्ति	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द. नं. १६४६४

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

मू० ५।

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

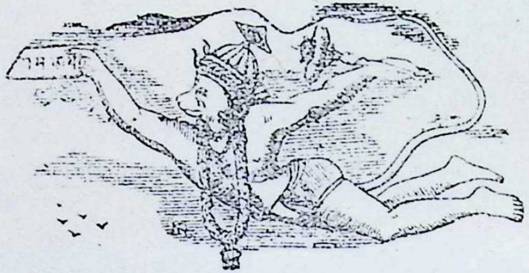

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढसीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेनात्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ २ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गशान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निघृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिवलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत्॥ १०॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंनतुज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्त्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेत्राह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शादिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्यंतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८ ॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्।निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय ।यदीति । यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्द्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पात्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थ
वादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखीभवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः । अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि-त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वं पदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःभ्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ
दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादीति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥
शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः ॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः ॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदान्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २६ ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानप्रसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मि-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्त्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनंपरिहरति । यथातृषावानआर्त्तः सद्रसोमाधुर्ययेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तवर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयाति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः॥ ३६॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिब्रगद्धानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मके ऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौ भ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यते

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दाढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मानिजडात्मानिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत्॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेशकालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवंभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामाचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंस चराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

Shri Shri Anandamayee Sangha Collection, Varanasi... Valmeeki Campus, Kathmandu

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणमायासान्निधानात्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतंआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्यकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदा जातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसि
न्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ६१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नाँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीसाह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवममभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तमानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादयेजंतत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । गावादिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्ससत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशिदिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थसंक्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यै वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीव्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	ब्रिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मेंवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांत:	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्ब	पूर्व	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्ववाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्-
त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्य
म् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसे
व्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्धचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

* * *

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्द्दष्टा	र्नद्दष्टा	१२	१	४
वर्ह्यै	बर्ह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्दात्	द्दात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्वया	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	रागादे	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृँ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिदि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	१
आत्म	अत्मा	२७	२	१
मुनिति	मुनास्ति	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द. नं. १६४६५

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू: ५

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं
सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि
कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः
संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ
सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि
आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना
त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप
रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य
थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिविम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥
प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंवन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गशान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन्भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये तदर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्तृत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगिभिः संसारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम्॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनन सपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञानानिवृत्तिमूलकत्वदज्ञानानिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएतस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्त्ये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठानमेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा · ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहराति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्ष्युक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह बिशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्ष्युक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥१८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यतावोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलं निषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥ तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पात्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावाद् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकमणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानि अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्कयाह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थातिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्ति तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव ः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतः भ्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ
दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरीरमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागंनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमीश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एताद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्-

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

न्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथातआदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूढंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथसाज्यत्वायमंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावाद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइ तिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह। ज्ञानेति। आविर्भूतइतिशेषः। ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः। यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः॥ ३६॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन
जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणम
तेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयम्प्रभःसर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्द
स्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः
अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगज्ज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः। एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदितेतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

दाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्राहिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः। बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणमायासान्निधाना त्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यः पुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितः अयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततः स्वप्नसाक्षीतैजसः तेनपदेनपरिभाषितः लिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेः पूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५.२ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः। अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यताहशासिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविला
पाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्या
सनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीसाह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्माजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवंसंसारमादिमध्यान्तेष्वपिसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादेयजेतेत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानंपरमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसानायदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्नाश्रयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत्॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामि येयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात्

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकण्ठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति ।श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणाद्व्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पार्द्धि	१	२	१
जीब्य	जीव्य	१	२	३
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२

अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
शाधि	शाधि	३	२	६
ब्यव	व्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१
कत्व	कत्वा	५	१	१
नक	नैक	५	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्ब्बे	पूर्व्वे	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	५	१	६

अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिशा	नन्वितिशे	६	२	१
ब्रिदा	विदा	६	२	२
मेवे	मेव	६	२	२
ब्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांत:	कारान्त;	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्ववाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	नैर्दृष्टा	१२	१	४
वर्ह्मे	बर्ह्मै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्ध	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व	अर्जोऽद्व	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्धया	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	रागादे	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुवै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृँ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	मुनास्ति	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द·नं· १६४६६

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं
सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि
कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः
संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

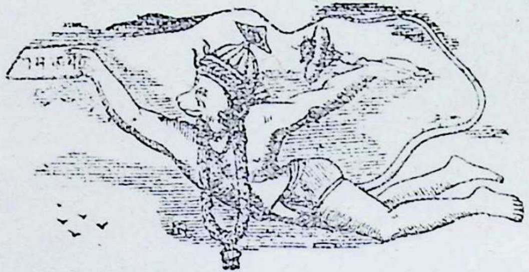

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभुतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाश्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥
प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसाङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल सङ्गान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन्भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः॥ ६॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्ताहशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापर्वगत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएतस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहान्भिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदो
षंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिप्रत्याशा . ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारानिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तन-

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

समर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्येअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्त्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणोःसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्ष
साधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सवलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तादसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमत्राह देहाभिमानात्क्रियाभिवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः
प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमापियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाश्रिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः सावेद्यतिभण्यते।विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतः स्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्यंतान्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानमितरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्म संसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यौर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्। निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय । यदीति । यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्द्वितीयतःद्वितीयात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति । गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखी भवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मनि-अनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्यभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदापास्थातिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वप्राप्तस्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव ः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतः भ्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ
दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम् असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचे
त्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्र
यभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरी
रमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारता नुपपत्त्यामर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाज हल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभव विषयोवातत्पदार्थः एनदेशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चाविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेना नुभवगतानातत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेद्भेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एताद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निबन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभुतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानप्रसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चाविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशो नेति नेति इति प्रमाणेन निराकृतं मिथ्यात्वेन गृहीतमखिलं जगत् येन सः ततो हृदा स्वप्रधानेन मनसा सम्यगास्वादितं चिल्लक्षणं घनामृतं दुःखासंभिन्नं सुखं येन सः । स्वर्गादि तु परिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषं जगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूढं त्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयं न कुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्र भवेत् । ननु देहेन्द्रियादिभिरेव तज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्य त्याग इत्याशङ्क्य दृष्टान्तदर्शनेन परिहरति । यथा तृषावान् आत्तः सद्रसो माधुर्यं येन तादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भः पीत्वा तत्स्थानभूतं तत्फलं जहाति तत्रोदासीनो भवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशो ब्रह्म तल्लाभसति निःसारं दृश्यं नोपादेयं नापि हेयमिति भावः । यतो भयादिसंभावनातद्धेयामत्युच्यते ॥ ३४ ॥

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइतिशेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः । यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

आत्मनिजगद्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्य-

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

तेअत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

अथपुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्याततउद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि ॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार बिलयप्रतिबिम्बस्यबिलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति । इच्छादीति । परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु-

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी । सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभाव्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चितएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्निनप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमदेवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनि
र्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः
आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । ममाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंस चराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽ नयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृ

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

णोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्र्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः । बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
त्सर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्त
रम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसि
न्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मनि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविला पाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नाँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनियमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्माजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

Tribhuvan University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तसानेषुमर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणी
भूतंविधिवादयजंतत्याऽदिभिश्चोदितंवाधितंसमस्तंकममार्गकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोक कार
णम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मान मथा
खिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य.जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । गावादिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरण्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयनसन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः६०

सन्सुखीभव। सर्वदुःखनिवृत्त्येतिभावः। ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः। यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यै
र्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे
सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥   श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणाद्व्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्द्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

य: सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेनपवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीन्य	१	२	३	व्यव	व्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	बिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मंवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	बिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांत:	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्ब्बे	पूर्व्वे	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्वचाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥

तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या ॥ विज्ञाप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	१	मद्वचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	नेर्दृष्टा	१२	१	४
वार्ह्ये	बार्ह्ये	१२	१	७
त्याभि:	त्माभि:	१२	२	६
शुद्ब	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्ब्र	अर्जोऽद्ब	१६	२	६
द्बात्	द्बात्	१७	२	१
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इति:	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्ध्या	वुद्ध्या	२०	१	५
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुवै	वुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधक:	बोधत:	२५	१	६
बिज्ञानं ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपा:	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द० नं: १६४६७

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू: ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

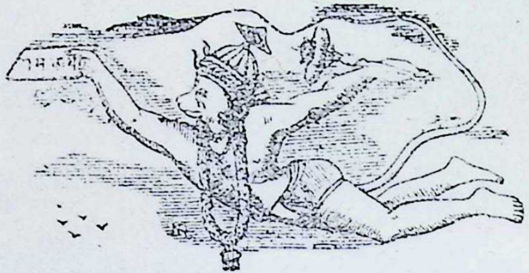

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीला बुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं वद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ
सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि
आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना
त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीताप
रित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्य
थाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात् अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल संलग्नान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्ति संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राहप्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यंससारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः संन्सारमुक्त्ये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ यथाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचवेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृताआदरपूर्वपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुः

क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

खजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुं श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदो
षंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिमत्याशा । ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनेसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजावदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्तव्य
ताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सवलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरोधमेत्राह देहाभिमानात्क्रियाभिवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवादितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमापियावाच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्माणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयन्विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यतेविद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीनिहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्ये तान्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानमितरवृत्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८ ॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझदितिप्रविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम्. आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्।निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् । कथमपिनभवेदित्यर्थः । तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनाकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्याति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्याति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृत

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

त्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मनननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखीभवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः॥ २४॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहंनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्यभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपि त्याज्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यगिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदित्युक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव : तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअस्मप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ
दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचे
त्थम्   एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्र
यभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरी
रमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्यादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्यविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वा-

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्याद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २६ ॥

क्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निबन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपःअन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसा सम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेननरः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तवर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयाति। अज्ञानतइ तिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तः करणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइतिशेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः । यथारज्जुज्ञाननरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधितम् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिःश्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १९ ॥

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयम्प्रभःसर्वगतोऽयमद्वयः ३५

आत्मनिजगज्ज्ञानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौ भ्रमात्भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति। अनादिर्याऽविद्यातत्तदुद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकरणधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति। इच्छादीति। परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात्धीवृत्त्यभावात् पर आत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी। सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्जातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत् । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मानिजडात्मानिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहमद्वैतकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतीन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४५ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तये दोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः। बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभाविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यनत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणमायासान्निधाना त्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते बाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं वि-

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

लीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ५० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मानि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ६१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपत्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्माजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनत्वभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदाविति । भवंसंसारमादिमध्यान्तेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादंयजेतेत्यादिभिश्चोदितंबाधितंसमस्तंकर्ममार्गकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोककारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्प्राप्तयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवामियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः । तत्र हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसङ्क्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव । सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः । ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः । यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्यैतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यै र्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह।यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्व रजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वा· दिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्यर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१
जीव्य	जीन्य	१	२	३
सम्बीन्धंनी:	सम्बन्धिनी:	२	२	१
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४
संवन्ध	सम्बन्ध्	३	१	७
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१
न्सार	सार	३	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२
बारिधि	वारिधि	३	२	२
शाधि	शाधि	३	२	६
व्यव	न्यव	४	१	१
ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३
व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१
वलेन	बलेन	४	२	७
निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१
कत्व	कत्वा	५	१	१
नक	नैक	५	१	१
बेदान्त	वेदान्त	५	१	१
पूर्ब्बे	पूर्व्वे	५	१	२
वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६
एवं	एव	५	१	६
नाशे	नाशो	६	१	१
नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
ब्रिदा	विदा	६	२	२
मंवे	मेव	६	२	२
व्येतीत	व्यतेति	७	१	१
बीरहा	वीरहा	७	१	१
सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
कारांत:	कारान्त;	८	२	२
बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
स्ववाना	स्वना	९	२	१
बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्यम् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्तीं श्रीरामगीता सकलैः सुसेव्या॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पाङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दृष्टा	नैर्दृष्टा	१२	१	४
वर्ह्यै	बर्ह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्ब	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१५	१	४
अर्जोद्व्र	अर्जोऽद्व्र	१६	२	६
द्धात्	द्धात्	१७	२	१
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्दया	वुद्ध्या	२०	१	९
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्ब्रस्य	म्बंयस्य	२१	२	२
वुधै	बुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२
बिभाव्यत	विभाव्यते	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥

द·नं० १६४६८

अथ रामगीता सटीका प्रारभ्यते ॥

मू० ५।-

श्रीगणेशायनमः ॥ रामंरत्नकिरीटकुण्डलयुतं केयूरहारान्वितं सीतालङ्कृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् ॥ सुग्रीवादि कपीश्वरैःसुरवरैः संसेव्यमानं सदा विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानं भजे ॥ १ ॥ इतिध्यात्वा ॥ श्रीमहादेवउवाच ॥

उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारा दानशीलाबुद्धिर्यस्य तेन पुरातनीः प्राचीनराजसम्बन्धिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्रीः प्रमत्तस्य स्वगोमण्डलमिश्रितब्राह्मणगोदानात् प्रमत्तस्य नृगस्य राज्ञो द्विजस्य शापात्तिर्यक्त्वमाह तेनाज्ञातकृतब्रह्मस्वापहारेण परमधा

सौमित्रिणापृष्ट उदारबुद्धिना रामःकथाःप्राह पुरातनीःशुभाः ॥
राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः
॥ २ ॥

र्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वविमुखताधर्मइतिसूचितम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ध्यायेत्वाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं पीतंवासोवसानं नवकमलदलस्पर्द्धिनेत्रं प्रसन्नम् ॥ वामाङ्कारूढ सीतामुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं नाना लङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डलं रामचन्द्रम् ॥ १ ॥ ततइति जगतां यानि मङ्गलानि आनन्दास्तेषामुपजीव्यभूतं मङ्गलं ब्रह्मानन्दः सएवात्मास्वरूपं तेन तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः मङ्ग

ततोजगन्मङ्गलमङ्गलात्मना विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ॥
चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो राजर्षिवर्य्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

लानाञ्चमङ्गलमिति स्मृतेश्च किंच जगतां मङ्गलं कल्याणं यस्मात्तादृशकल्याणरूपआत्मामूर्तिस्तया उत्तमांश्रोत्रादीनां मोक्षदत्वेना त्युत्तमां रामायणकीर्तिं वाल्मीक्यादि कृत नानाविध रामायण प्रवर्तिकां रावणवधादिजां कीर्तिंविधाय स्थितोरघूत्तमः ततः सीतापरित्यागानन्तरं पूर्वैः स्ववंशजैराचरितं प्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकं केवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपि राजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितं तथाचचार कृतवान् ॥ १ ॥

हे महामते महतीसर्वविषयामतिर्यस्य तस्य संबोधनं त्वं शुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत् प्रतिबिम्बत्वात्अधीशोऽसि अन्तर्यामित्वान्नियन्ताऽसि वास्तवभेदाभावाच्च सर्वात्मत्वम् औपाधिकभेदाच्च नियन्तृनियम्यभावोबोध्यः निराकृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशां स्वयमेवप्रतीयसे ज्ञायतेऽ

त्वं शुद्धबोधोऽसि हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसि निराकृतिःस्वयम् ॥ प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्गिनाम् ॥ ४ ॥

नेनेतिज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेवदृक्दर्शनसाधनंयेषां तेषामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी तैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्च त्वद्भक्त्यधीनइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितःकृतः सङ्गोयेन तादृशान्तः करणसङ्गवतां त्वच्चरणकमल संलग्नान्तः करणवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

एकान्तेविजने उपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितः सन् भक्त्यागुरुरयमिति बुद्ध्या प्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितंशुद्धंभाव

कदाचिदेकान्त उपस्थितंप्रभुं रामं रमालालितपादपङ्कजम् ॥
सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभक्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

नं भावनाकरणमन्तः करणंयेनसः शुद्धान्तःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेन शुद्धान्तःकरणइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथोत्तरमवतारयति श्रुत्वेति रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा अथशब्दोवाक्यालङ्कारे तदा श्रवणाव्यवहितकाले एवंप्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसारदुःखंहरतितादृशः प्रपन्नाश्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्यसः क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभुतोज्ञानरूपतमसउपशान्तये त

श्रुत्वाथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदाप्राह प्रपन्नार्तिहरःप्रसन्नधीः ॥
विज्ञानमज्ञानतमोपशान्तये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ॥ ६ ॥

दर्थम् सन्धिरार्षः श्रुतिभिः तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकर्त्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमिति सामान्यतः प्रथमंप्राह ॥ ६ ॥

अथ प्रार्थयते अहमिति भवस्यसंसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्यस्मात्तादृशंतवपादाम्बुजंप्रपन्नोऽस्मिशरणंप्राप्तोऽस्मि योगिभावितं योगीभिः सं-
न्सारमुक्तये भावितम् अनेनतस्य भवापवर्गत्वे सदाचारः प्रमाणमुक्तम् प्रार्थनीयमाह अपारवारिधिरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं यथासुखम

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगिभावितम् ॥ य
थाञ्जसाज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि मा
म् ॥ ५ ॥

क्लेशेन तरिष्यामि तथा मामनुशाधिशिक्षय अपारवारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्राद्व्यतिरेकउक्तः अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता ॥ ५ ॥

क्रियाशरीरोद्भवहेतुराहृताप्रियाप्रियौतौभवतःसुरागिणः ॥
धर्मेतरौतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाचक्रवदीर्यतेभवः ॥ ८ ॥

संसारस्यभ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्चतत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वदज्ञाननिवृत्तेश्चतत्त्वज्ञानकसाध्यत्वात्तत्त्वज्ञानस्यचबेदान्त विचारसाध्यत्वात्तदर्थंगुरुसमाश्रयणमित्याह क्रियेति भवःसंसारश्चक्रवद्विपरिवर्तमानईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आहृताआदरपूर्वंपूर्वजन्मार्जिताक्रियाएनस्यशरीरोद्भवस्यजन्मनोहेतुः तत्रजन्मनिसुरागिणोविषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौसुखदुःखजनकौभवतःकस्यचिदधर्मएवसुखत्वबुद्ध्याप्रवृत्तिः कस्यचिद्धर्मएवंकदाचिदित्यप्यूह्यम् एवंतत्रोत्पादितकर्मणापुनःशरीरंपुनःक्रियाइत्येवंचक्रवद्विपरिवृत्तिः । यथाचक्रेभ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरिउपरितनश्चाधः पुनरुपरिपुनरधएवंजन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेनपरिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अथतादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेणबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनान्याह आदाविति स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता याः क्रियानित्यनैमित्तकयज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः प्राप्तान्तःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेवउपात्तानिसाधनानि शमदमादीनियेन तादृशः अनेनकर्मणां बहिरङ्गत्वं शमादीनामन्तरङ्गत्वं स्फुटमेवोक्तम् किंच शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यन्तं कर्मानुष्ठामेवेति

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥

सूचितम् ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा संन्यस्येतियावत् आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकाय तत्वमस्यादिवाक्यार्थविचाराय सद्गुरुंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमित्यादि लक्षणलक्षितं समाश्रयेत् सेवेत अनेनव्युत्पत्तिबलेन स्वयमेववाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादि यतःकर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनः सदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत्कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिमत्याशा । ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान् ज्ञायतेऽनेने·

नाज्ञानहानिर्नचरागसङ्क्षयोभवेत्ततः कर्मसदोषमुद्भवेत् ॥ ततः
पुनः संसृतिरप्यवारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् ॥ १० ॥

तिज्ञानंवेदान्तवाक्यंतद्विचारवान्भवेत ॥ १० ॥

तस्यचाज्ञानमेवमूलमित्याह अज्ञानमेवेति अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणेकर्तव्येऽर्थेतद्धानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते साधनत्वेनेतिशेषः ननुकर्मैवतन्नाशकमस्तुकिंज्ञानेनेत्याशङ्क्याह विद्यैवज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसीसमर्थानकर्मसमर्थमितिशेषः

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते ॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जंसविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

यतस्तत्तज्जमज्ञानजम् आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोऽज्ञानजन्यत्वंबोध्यम् ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कट्यादौदृष्टमित्याशङ्क्यतज्जन्यत्वंवाननाशकत्वप्रयोजकंकिन्तुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्तव्येतीतस्त्रोक्तमंत्रेविवृणोति कर्मेति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति इतिश्रुतिः तत्रासिद्धान्तीशङ्कते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरूषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतन्त्राविनाऽपिसहायेन स्वकार्यसंपादनसमर्था यथातेजस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिञ्चित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायान्तरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेनविद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतन्त्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् ॥ १२ ॥

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा॥ ननु
स्वतन्त्राध्रुवकार्यकारिणीविद्यानकिञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२

इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिमार्धेन नन्विति नन्वितिशङ्कायाम् यथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेन ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् इत्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्त्वा तथा उभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यते ब्रह्मशाश्वतम् इत्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यत। तृतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्यअवश्यकर्तव्यत-

ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधनम् ॥ कर्त्तव्यताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ॥ ११ ॥

याप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचनदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोतिघटेजननीयेयथादण्डचक्रादीनांपरस्परसहायता ॥ ११ ॥

तदनूद्यसिद्धान्तीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइतिज्ञानकर्मणोसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदन्तितदप्यसत् यथाकेवलंकर्म मोक्षसाधनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः विरो

केचिद्वदन्तीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसद्दृष्टविरोधकारणात् ॥
देहाभिमानादभिवर्धतेक्रियाविद्यागताहङ्कृतितःप्रसिद्ध्यति १४

धमत्राह देहाभिमानात्क्रियाऽवर्धतेअनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यातुगताहङ्कृतितः गताहङ्कृतिर्यस्यतस्यनष्टाहङ्कृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तासिः एवंचाहङ्कारसत्तामूलकत्वात्क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

समुच्चयवादीपरिहरति नेति त्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति इत्यादिवेदनबोधितःस्थिरकार्योऽपि-
अध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रयाजाद्यङ्गानिदेशकालादीनिचप्रकाङ्क्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतिइत्यादिवि

नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्
तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेवमुक्तये ॥ १३ ॥

धिवाक्यतःतत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितैवमुक्तयेविशिष्यतइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षा अङ्गित्वात् प्रयाजाद्यङ्गापेक्षदर्शा
दिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् ॥ १३ ॥

उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाःकर्मणासह विरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतःकर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमितिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव ततस्तदनुसन्धानप्र-

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् ।
आत्मानुसन्धानपरायणःसदा निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः १६

तिबन्धकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणां गोचराविषयाःशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानन्दस्यानुसन्धानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेन्द्रियप्रत्याहारःकर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् ॥ १६ ॥

...versity, Balmiki Campus, Kathmandu

अथपूर्वपक्षयुक्तानुमानंदूषयनविद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदान्तवाक्यानांयाद्विशेषेणरोचनंरलयोरभेदादालोचनंविचारस्तेनाञ्चिताप्रापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते।विद्वद्भिरितिशेषः पुनःसमुच्चयवारणायविद्याकर्मणोवैषम्यमाह कर्मयज्ञादिअखिलकारकादिभिःकर्तव्यकर्मादिभिरङ्गैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्यापुनरखिलकारकादीन्निहन्ति

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिताविद्याऽऽत्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते ॥
उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहन्ति विद्याऽखिल कारकादिकम् ॥ १५ ॥

तत्रकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहन्ति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिममास्थितिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभङ्गापत्तेरितिपूर्वपक्षयुक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ १५ ॥

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्या निवर्ततइत्याह यदेति आत्मनिशुद्धेन्तःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायान्तःकरण
रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकं नाशकंभास्वरंप्रकाशशीलं यद्विज्ञानमितरवृत्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराऽखण्डाद्वृत्तिर्यदाऽवभाति

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरम् ॥
तदैवमायाप्रविलीयतेऽञ्जसासकारकाकारणमात्मसंसृतेः॥ १८॥

असंभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैव सकारकाजन्मान्तरप्रापककर्मसहितामायातत्तज्जीवोपाधिभूताविद्याऽञ्जसाझटितिप्रविलीयतेनश्यति
ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशःकथमतोमायाविशेषणम् आत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८

रागिविरागिभेदेनकर्मणोकर्तव्यताकर्त्तव्यतेआहयावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्ववानात्मसुआत्मधीरहङ्कर्तेत्यादिरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणाम् विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिर्वादः कर्तव्यताबोधको येषांकर्मणांविधेयोवश्यवर्त्तितत्कर्मकर्ताभवेत् तदपगमेतुतदाखिलं जगन्नेतीति

यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् ॥
नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिद्ध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

वाक्यैः अथातआदेशोनेतिनेतिइत्यादिवाक्यैर्निषिध्य मिथ्यात्वेननिर्णीयतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरमात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत्।निरूपितमेतत् ॥ १७ ॥

विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तंयुक्तिपूर्वकंपुनःकथयतिश्रोतृदार्ढ्याय।यदीति। यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशिता सा न पुनः
प्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत्। कथमपिनभवेदित्यर्थः। तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतन्त्राइ

यदिस्मनष्टा नपुनःप्रसूयते कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ॥
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केव
ला ॥ २० ॥

तरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतः केवलाऽसहायैवविमोक्षायविभातितत्फलिकाभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तमेवार्थं पुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेन नाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्यतीति काकुरत्र सर्वथानेत्यर्थः असतःकार्यकारित्वासंभवादितिभावः पुनश्चतस्यानोद्भवइत्याह विज्ञानमात्रादिति अमलाशुद्धाद्द्वितीयतःद्विती

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी ॥
विज्ञानमात्रादमलाद्द्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९

यात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः ॥ १९ ॥

अहङ्कारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वा फलप्रयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निष्टोमादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परन्तुसमोदृष्टान्तोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमः श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वादित्यनुमानान्निरस्तम् दृष्टान्ताभावात् अन्वय्येवानुमानन्नव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपञ्चितम् ननुविद्याकर्मणीसमे एकफलत्वाच्चक्रदण्डादिवदित्यनुमान-

विद्या समत्वेनतु दर्शितस्त्वया क्रतुर्नदृष्टान्त उदाहृतः समः ॥
फलैःपृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुःसंसाध्यतेज्ञानमतोविपर्ययम् २२

मितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीया फलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहेतुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरान्तरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानन्त्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्यमितिभावः २२

अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति साप्रसिद्धा नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुः इत्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिःप्रशस्तानामर्थवादैःप्राशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह नतुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनां वाजसनेयिनाम् एतावदरेखल्वमृतत्वम् इत्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनं नकर्मेत्येतदाह ॥ २१ ॥

सातैत्तिरीयश्रुतिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ॥
एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसाधनम् २१

अथविरक्तस्यकार्यमाह। श्रद्धेति। गुरुशास्त्रयोर्विश्वासःश्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुःशुद्धमानसोऽपि निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञाय मननिदिध्यासनपरिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्य। चएवार्थः । साक्षा

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोःप्रसादादपिशुद्धमानसः॥
विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः
॥ २४ ॥

त्कृत्यैवसुखीभवेत्। सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः। अप्रकम्पनःविषयाभिलाषाक्षोभितान्तःकरणः ॥ २४ ॥

नन्वकरणेप्रत्यवायभिया कर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह सप्रत्यवायइति कर्मत्यागेनाहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्यामीत्येवंशुद्धात्मानिअनात्मधर्मस्यधीरप्रज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्चयाच्च तस्माद्बुधैःकर्म

स प्रत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धा नतु तत्वदर्शिनः ॥
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्माभिर्विधानतःकर्मविधि प्रकाशितम् ॥ २३ ॥

क्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानां विधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्म विधिभिरवश्यकर्तव्यतयाबोधितमपित्याज्यामित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिञ्चिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवेनैकात्म्यं विरुद्धमित्याशङ्क्याह । प्रत्यागिति । अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोःपरमात्मजीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधिताम् युक्तिभिःसम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्षणयालक्षितां ज्ञाताञ्चिदात्मतां संगृह्य तत्त्वंपदोपास्थातिविषयांकृत्वा स्वमात्मानंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानन्तरमद्वयोभवेत् । चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् । पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकण्ठचामीकरन्यायेनचतत्प्राप्तिः तद्वदुक्तम् ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् ॥
संशोधितांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत्
॥ २६ ॥

अयंभाव ः तत्त्वंपदयोर्द्वावर्थौ वाच्योलक्ष्यश्च तत्रतत्पदस्यमायोपाधिःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंपदस्यापिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदन्तःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चिदात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति ॥ २६ ॥

महावाक्यंविवरीतुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह । आदाविति । विधानतःअसमप्रादगाहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावुत्पत्तौआ
दौप्रथमंमुख्यमितियावत् । पदार्थावगतिःकारणम् । हिप्रसिद्धं तस्यपदत्रयंतत्त्वम्असीति । तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगुणः त्वं

आदौ पदार्थावगतिर्हिकारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ॥
तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचैकात्म्यमथानयोर्भवेत्
॥ २५ ॥

पदार्थोजीवःअनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् ॥ २५ ॥

अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह । रसादी ति । रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपञ्चीकृतानियानिभूतानितेभ्यःसंभवोयस्यतत् । पञ्चीकरणंचे
त्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतेषुचतुष्टयार्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभूतंपञ्चात्मकंभवतिभा

रसादिपञ्चीकृतभूतसंभवंभोगालयंदुःखसुखादिकर्मणाम् ॥ शरी
रमाद्यन्तवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

गाधिक्याच्चप्रातिस्विकतयाभूम्यादिव्यवहारोऽपि । सुखदुःखयोरादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयमाश्र
यभूतमाद्यन्तवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरम्परयामायाविकारः तद्विकारभूतविकारत्वात् । एतच्छरी
रमात्मनःस्थूलमुपाधिंवदन्तीतिशेषः ॥ २८ ॥

उक्तलक्षणास्वरूपमाह । एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागङ्गायांघोषइत्यत्रगङ्गापदार्थस्यप्रवाहस्यघोषाधारतानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणा साप्रकृते न एकात्मत्वात् । विशेष्यांशस्यैकत्वात्सर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपिअत्रनसंभवति । यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागेनैवदध्युपघातकेलक्षणा सापिन । विरोधतःविशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् । अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्यते । अदोषतःपूर्वोक्तदोषाभावात्

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः॥
सोऽयंपदार्थाविवभागलक्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः॥२७॥

विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च । तत्रदृष्टान्तः । सोऽयंपदार्थाविव । यथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः । तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्यासंभवेनदेशादिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतानांतत्तादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः ॥ २७ ॥

इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वाईशोपाधिमाह । अनादीति । अनादि उत्पत्तिहीनम् । नानाविधपरिणामशालितयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितम् । अनिर्वाच्यम् सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यम् कारणंसकलप्रपञ्चस्यजनकम् ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरमी-

अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणं मायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् ॥ उपाधिभेदात्तुयतःपृथक्स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

श्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकम् । स्वार्थेकः । एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यंयतः पृथक्स्थितंजीवईशइतिभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् । क्रमाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथसूक्ष्मोपाधिमाह। सूक्ष्ममिति । बुधाःअन्यत्स्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिङ्गदेहाख्यमात्मनउपाधिंविदुः । तत्स्वरूपमाह। सूक्ष्मंचक्षुराद्याविषयः मनोबुद्धिदशेन्द्रियैःप्राणैश्चयुतम् सङ्कल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिः घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेतिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतमेतत्सप्तदशसमुदायात्मकम्। तदाधारभूतान्याह ।

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतंप्राणैरपञ्चीकृतभूतसंभवम् ॥ भोक्तुः
सुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्विदुरात्मनोबुधाः ॥ २९ ॥

अपञ्चीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नमतएवादृश्यम् । तथाभोक्तुःसुखादेःसुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनम् स्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोगसाधनत्वमितिभावः । एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् ॥ २९ ॥

जाग्रदाद्यवस्थाऽपि बुद्धेर्धर्मोनात्मधर्मइत्याह । बुद्धेरिति । इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन यात्रिधावृत्तिर्दृश्यतेसाऽपि गुणत्रयात्मनः सत्त्व रजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपाया बुद्धेर्धर्मः । उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् । एतदवस्थात्रयस्यास्मिन्नवस्थात्रयसाक्षिणि आत्मनि भानं मृषा बुद्ध्यध्यास निवन्धनं न तु वास्तव मित्यर्थः । अन्योऽन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्था त्रयस्यस्व रूपतो-

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादि भेदेन गुणत्रयात्मनः ॥
अन्योऽन्यतोऽस्मिन्व्यभिचारतोमृषा नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

मृषात्वात्तज्ज्ञानस्य मृषात्वमेव । स्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् । जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुषुप्तावितरयोरभावात्परस्परं व्यभिचारोबोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह । नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीते ब्रह्मणिव्यापकेकेवलेऽसङ्गेशिवआनन्दरूपे एवंभूतेसदैकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माभानमसंभवीति भावः ॥ ३२ ॥

अथवाक्यार्थविचारफलमाह । कोशेष्विति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्सङ्गात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसङ्गात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति । आनन्दमयस्यापि जीवत्ववादिनातुतेनसहपञ्चसु कोशेष्वितिबोध्यम् । अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यग्विचारितेसत्ययमात्माऽसङ्गरूपः अन्नमयादिभिःसङ्गरहितः । असङ्गोनहिसज्जते । इतिश्रुतेः । अजोऽद्वयश्चविज्ञायते । स्थूलोऽहमित्यादिस्त्वज्ञस्यतत्तत्कोशप्रसङ्गात्प्रतीतिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः । एवंचतत्तदुपाधिकृततत्तद्रूपताप्रतीतिनिरासएव विचारफलमितिभावः ॥ ३१ ॥

कोशेषुपञ्चस्वपितत्तदाकृतिर्विभातिसङ्गात्स्फटिकोपलोयथा ॥
असङ्गरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ॥ ३१ ॥

कृत महावाक्यविचारस्य कर्तव्यमाह । नेतीति । अथात आदेशोनेतिनेति इति प्रमाणेननिराकृतं मिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदा स्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितं चिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः । स्वर्गादितुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव । एवंभूतोऽशेषंजगद्देहेन्द्रियादिदृश्यमसूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् । किन्तूदासीनस्तत्रभवेत् । ननुदेहेन्द्रियादिभिरेवतज्ज्ञान

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतः ॥
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

लाभात्कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशङ्क्यदृष्टान्तदर्शनेनपरिहरति । यथातृषावानआत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशं नारिकेलनारङ्गादि फलान्तर्वर्त्यम्भःपीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलं जहाति तत्रोदासीनोभवति तद्वत्सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभेसतिनिः सारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः । यतोभयादिसंभावनातद्धेयामित्युच्यते ॥ ३४ ॥

अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह । देहेति । एषांसङ्घातइतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियो बुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणाऽज्ञत्वज्ञापिका यावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भवःसंसारोद्भवोभवेत् । तमःपदंरजसोऽप्युपलक्षणम् । रजस्तमःप्रधानाबुद्धिः संसारहेतु

देहेन्द्रियप्राण मनश्चिदात्मनां सङ्घादजस्रं परिवर्तते धियः ॥
वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ॥३३॥

त्वात्सर्वथात्याज्येति भावः ॥ ३३ ॥

ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादिप्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशङ्कते। एवंविधेइति।दुःखमयःदुःखप्रचुरः।उत्तरयाति। अज्ञानतइतिअज्ञानमूलकोयोध्यासोदेहान्तःकरणादौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात्। एवंचभ्रान्तिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनि

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके कथंभवो दुःखमयःप्रतीयते ॥
अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेत विरोधतःक्षणात्॥
॥ ३६ ॥

वृत्तिस्तत्राह । ज्ञानेति । आविर्भूतइतिशेषः । ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापि विलयइत्यर्थः । यथारज्जुज्ञानेनरज्जौसर्पस्यलयइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवनित्यत्वमाह । कदाचिदिति । कदापीत्यर्थः । अनवः उत्पत्त्यनन्तरंविद्यमानोहिनवः । तेन जन्मानन्तरास्तित्वंव्यावर्तितं नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप परिणामोऽपिनिरस्तः ।अनेनअस्तिजायतेवर्द्धतेविपारिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भाव विकार राहित्यमुक्तम् । एवंचैतद्भिन्नं सर्वमुक्तषड्भावविकारवत्त्वादनित्यमिति ततोविरज्येतेतिबोधित-

कदाचि दात्मान मृतोनजायते नक्षीयते नापिविवर्धतेऽनवः ॥
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः स्वयम्प्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ३५

म् । यतऽईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेन्द्रियादेरतिशयोमहत्त्वं येनस्वलाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइति:श्रुतेः यतःसुखात्मकः आनन्दस्वरूपः स्वयम्प्रभःस्वप्रकाशकश्च देहेन्द्रियादिस्तु दुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च । यस्यभासासर्वमिदंविभाति । इतिश्रुतेः । सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयःप्रत्यगात्माऽपिअद्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव । नततोऽतिरिक्तइतिभावः । अयमात्माब्रह्म । इतिश्रुतेः ॥ ॥ १८ ॥

आत्मनिब्रगद्धानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतस्तत्सङ्गरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेसर्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानन्दमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्याविलक्षणेब्रह्मणिव्यापके आत्मनिप्रथममहङ्कारः कल्पितः सएवाध्यासः ।

विकल्पमायारहितेचिदात्मके ऽहङ्कारएष प्रथमः प्रकल्पितः ॥
अध्यासएवात्मनिसर्वकारणे निरामयेब्रह्मणि केवलेपरे ॥ ३८॥

अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ॥ ३८ ॥

अथाध्यासलक्षणमाह । यदन्यदिति । यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमातभ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेअमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासइत्याहुः । यथाऽसर्पभूतेरज्ज्वादौ अहिविभावनंसर्पारोपोरज्ज्वबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगद्देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यतेआत्मज्ञानाभावाद्यथार्थतयाज्ञायते ॥ ३७ ॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुंविपश्चितः॥
असर्पभूतेऽहिविभावनंयथा रज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत्॥३७॥

अथपुनस्तत्त्वं पदार्थस्वरूपमाह ।अनादीति।अनादिर्याऽविद्यातदुद्भवोयस्या बुद्धेरन्तःकरणस्यतत्रबिम्बितःप्रतिबिम्बितश्चितःप्रकाशः सजीवइतीर्यते आत्मापरात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासङ्गेनैवपृथक्स्थितः । अन्तर्यामितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणान्तःकर

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिम्बितोजीवप्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ॥
आत्माधियः साक्षितया पृथक् स्थितो बुद्ध्या परिच्छिन्नपरः
सएव हि॥ ४० ॥

णधर्माध्यासवान्परमात्मातु साक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपिनतथेतिभावः। अतएवबुद्ध्यापरिछिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितःअतएव परः । एवंचज्ञानेनप्रतिबिम्बाधार विलयप्रतिबिम्बस्यविलयात्सजीवः सएवपरमात्मैवहिप्रसिद्धं सइत्यस्यचावृत्तिर्बोध्या ॥ ४० ॥

बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरेकौप्रमाणयति।इच्छादीति।परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवःभासमानसंसारकारणं
सदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः इच्छांपक्षेरागद्वेषौसुखदुःखंइत्येवमादिद्वन्द्वधार्मिकाःधियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमु

इच्छादिरागादिसुखादिधार्मिकाः सदा धियः संसृतिहेतवः परे ॥
यस्मात्प्रसुप्तौतदभावतःपरः सुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ॥३९॥

क्त्वातद्व्यतिरेकमाहयस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्माभिःतृतीयार्थेषुषष्ठी।सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणाविभा
व्यतेनिश्चीयते नतु संसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्तुसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽस्तीतितात्पर्यम् ॥ ३९

उक्तमेवार्थं दार्ढ्यायपुनराह । गुरोरिति । वेदवाक्यतइत्यनेन श्रवणंगुरोःसकाशादपि । ततश्चानेनमननमुक्तम् । ताभ्यांसञ्जातोविद्यया ज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवोयस्यसः । अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः । तं चिदानन्दस्वरूपं स्वात्मानमुपाधिवर्जितं रहितोपाधिधर्ममात्मस्थं

गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतः सञ्ज्ञातविद्यानुभवोनिरीक्ष्य तम् ।
स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

हृत्स्थंनिरीक्ष्य अपरोक्षीकृत्याशेषंजडं दृश्यंत्यजेत । तत्रोदासीनोभवेदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथ बुद्ध्यात्मनोःपरस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह । चिद्बिम्बेति । चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते । चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वं जीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते । अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चित्तएवतार्किकव्यवहारः । जीवात्मनिजडात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्च । अत्रहेतुः । चिदित्यादि । चिद्बिम्बस्यसाचिदाभासः अ

चिद्बिम्बसाक्ष्यात्मधियांप्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ॥
अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः
॥ ४१ ॥

क्षैःसहितः साक्षःसेन्द्रियः सचासावात्मामनःधीरन्तःकरणंतेषांप्रकृष्टसङ्गादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः । अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिण्डवत् अत्रदृष्टान्तः । अग्निधर्मोदाहकत्वं लोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते । तत्रहेतुरेकत्रवासात् परस्पराविभागेनवृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ॥ ४१ ॥

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तःसर्वधर्मरहितः अचिन्त्यशक्तिमान यःपरमात्मा अतिन्द्रियज्ञानम्इन्द्रियातिरिक्तज्ञानरूपःयतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्यमनसासहइतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनन्तपारःअन्तःकालतःपारःपरन्तीरन्तावविद्यमानौ यस्य तेनदेश

सदैवमुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमानतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ॥४४॥

कालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयःपरमात्माबुधैर्हृदि अहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ॥ ४५

ज्ञेयंनिरुपाधिकं स्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अहंप्रकाशरूपः स्वप्रकाशः परप्रकाशहीनः परप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादि
हीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितः असकृद्विभातः सकृदपिपरेणभासकान्तरेणप्रकाशितः सकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नत

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसम्पूर्णआनन्दमयोऽहमक्रियः॥४३॥

त्रसूर्योभातिनचन्द्रतारकमितिश्रुतेः नतद्भासयतेसूर्यइतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचि
देकरसः निरामयःकर्तृत्वाभिमानरहितः सम्पूर्णःदेशकालपरिच्छेदहीनः आनन्दमयः आनन्दरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः
॥ ४३ ॥

तत्रध्यानेइतिकर्तव्यनामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः उपारतेन्द्रियः तेनशमदमादिसम्पन्नः विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितान्तःकरणः अतएवविमलान्तराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक्विज्ञानएवदृक्भानंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभा

विविक्तआसीनउपारतेन्द्रियोविनिर्जितात्माविमलान्तराशयः॥
विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः॥४६

नरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्त्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसङ्गःआत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः सञ्जातायस्यसतेन नकदापिविषयान्तरसञ्चारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ॥ ४६ ॥

एवभावनायाःफलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखण्डितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणःस्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरुदंतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहान्तरप्रापककर्मभिः स

एवंसदात्मानमखण्डितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना ॥
हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ॥ ४५ ॥

हाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनं रुजोहन्यात्तद्वत् ॥ ४९ ॥

पूर्वं समाधे रखिलं विचिन्तयेदोङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ॥
तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह । पूर्वमिति । समाधेः सकलविषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः समाधिस्ततः पूर्वमखिलंसचराचरंजगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । ओङ्कारोमीयतेऽनयेतिमात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदकायस्यतथाजानीयात् । तदेवविवृणोति तदेवेति । जगदेवेत्यर्थः । प्रणवोवाचकोविभाव्यतेएतत्हिप्रसिद्ध इत्यर्थः । इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधकः। बोधोनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः । तस्यसर्ववृत्त्युपमर्दकत्वात् ॥ ४८ ॥

किंच यदेतत्भूतंभविष्यद्वर्तमानं विश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत तस्यभासासर्वमिदंविभातीति श्रुतेः तत्सर्वकारणंमायासान्निधाना
त्मसर्वोपादानत्वेनाभिमतआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तानपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह सम्पूर्णः अवाप्तसमस्तका

विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ॥
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

मः तस्यकाम्याभावात् चिदानन्दमयः तद्रूपोऽवतिष्ठते वाह्यमान्तरंच दृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकारमध्येबहुधा व्यवस्थितम् ।
ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥५०॥

अथाविलापन प्रकारमाहद्वाभ्याम् । विश्वंत्विति । उकारमध्ये बहुधाव्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेन स्थितं विश्वम्पुरुषंतद्वाचकमकारम् च विलापयेत् । तुश्चार्थे । विलीनम्भावयेत् ततस्तैजसंलिङ्गदेहाभिमानिनम् पुरुषं तद्वाचकंप्रणवद्वितीय वर्णमुकारं विलीनविश्वकम्मकारे विलाप्याविलीनम्भावयित्वा ॥ ९० ॥

उक्तमर्थंविवृणोति । अकारेति । अकारसञ्ज्ञस्तद्वाच्यःपुरुषोहिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितःअयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततःस्वप्नसाक्षीतैजसःतेनपदेनपरिभाषितःलिङ्गदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते । ततः सुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्यो

अकारसञ्ज्ञः पुरुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजसईर्यते क्रमात्
प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखिलैः समाधि पूर्वं न तु तत्त्वतो
भवेत् ॥ ४९ ॥

मायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः परिपठ्यतेऽखिलैर्वेदैः । इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेव नतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् । सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात् ॥ ४९ ॥

एवंभावनावतोलक्षणमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावना यस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेनसः । अत एवस्वस्वरूपानन्देनैवतुष्टःनतुविषयानन्देन । तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततो विरक्तइत्यर्थः । साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षा

एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानन्दतुष्टःपरिविस्मृताखिलः ॥
आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिन्धुवत् ॥ ५२ ॥

दौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननिसमखण्डितमात्मस्वरूपंयत्सुखंप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपो विमुक्तोजीवन्मुक्तः । अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिन्धुवदास्ते । विषयसम्बन्धरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपुरुषमिहात्मानि चिद्घनेपरे विलापयेत् तथाभावयेत् । ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरब्रह्मविभावयेत् । तद्विशिनष्टि । सदाविमुक्तिमत् नित्यमुक्तम् । नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथं ब्रह्मत्वभावनेसा

मकारमप्यात्मनि चिद्घने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ।
सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्त उपाधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

शङ्क्याहंपदार्थंविशिनष्टि । उपाधितोमुक्तः अतएवामलःतथाभावनेसाधनं विज्ञानदृक्‌विज्ञानं ब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक् निदिध्यासनं सत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ॥ ५१ ॥

एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेन अनभिमानोभोगानश्नँस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह । ध्यात्वैवमिति ॥ ५४ ।

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनितिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ॥
प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येवसाक्षात्प्रविलीयते ततः ५४

ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । एवमिति । उक्तप्रकारेणसदाऽभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताःसर्वेषामिन्द्रियाणांगोचराविषयाःशब्दादयो यस्य विनिर्जिताअशेषारिपवःकामादयोयेनतस्य । तज्जयेनविषयेष्वन्तःकरणाप्रवृत्तिः । अतएव सर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोध

एवं सदाऽभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥ विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥५३ ॥

रूपस्वस्वतन्त्रत्वनित्यमलुप्तत्वानन्तरूपाषड्गुणायस्यतादृशआत्मजितो वशीकृतोयेनतस्य सदादृश्योभवेयम् । एतेनमद्भक्तस्ययोगिनो ऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येति सूचितम् ॥ ५३ ॥

मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन तद्रूप एवभवतीत्यमुमर्थं सदृष्टान्तमाह । आत्मनीति । आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपं जीवमभेदेनविभावयन्यदा । तिष्ठतीतिशेषः । तदामयात्मनापरमेश्वरेणाऽभेदेनभवति अभिन्नोभवति । तत्रदृष्टान्तः यथासमुद्रेप्रविष्टं नद्यादि

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयाऽत्मनातदा ॥
यथाजलं वारिनिधौ यथापयः क्षीरेवियद्व्योम्न्यऽनिले यथाऽनिलः ॥ ५६ ॥

जलंसमुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयःक्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभङ्गे च यथाचर्मभस्त्रिकाद्यवच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सर्वधर्मापेक्षयाऽयमेवधर्मोज्यायानित्याह । आदौचेति । भवसंसारमादिमध्यान्तमानेषुसर्वथाभयशोकयोः कारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादयजेतत्यादिभिश्चोदितंवाधितंसमस्तंकर्ममार्गकाम्यांहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतंमामात्मानं परमेश्वरंभजेत् । य

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो भवं विदित्वा भयशोक कारणम् ॥ हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं भजेत्स्वमात्मान मथाखिलात्मनाम् ॥ ५५ ॥

थाधनस्य.जनेनादौदुःखंमध्येपालनकृतं तत्र राजादिकृतं भयमन्तेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवं पदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ॥ ५५ ॥

ईदृशज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह । यावदिति । अखिलं जगन्मदात्मकंमदधिष्ठानकंमाद्विवर्तंभूतंयावन्नपश्येत्तावन्मत्नाश्रयेश्रद्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्र दृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जिताद्वृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपालक्षणं चिह्नंयस्यसः ।

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जित भक्तिलक्षणो यस्तस्य दृश्यो ऽहमहर्निशं
हृदि ॥ ५८ ॥

तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदि अहमहर्निशंदृश्योभवा मियेयथामांप्रपद्यन्ते तांस्तथैवभजाम्यहमितिस्मृतेः ॥ ५८ ॥

एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमःस्वतएवापैतीत्याह । इत्थमिति । हिरप्यर्थे । लोकसंस्थितोऽ पिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोक
व्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन् यदियदा इत्थमीक्षते ऐकात्म्यं जानीयात्तदा निवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमो भवतीति शेषः। तत्र
हेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् । अतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरू

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो जगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः ॥
निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमा
दयः ॥ ५७ ॥

पात्मानतःप्रमाणतोनिराकृतत्वात् तत्रदृष्टान्तोयथेन्दुभेदः एकचन्द्रेद्विचन्द्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाच दिशिप्राच्यादौअ
न्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्त्वज्ञानान्निवर्तते । एवंभ्रमतःपुरुषस्य दिक्षुभ्रमणाद्भ्रमोनिकटवर्तिवृक्षादौच भ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेन निवर्तते
तद्वत् ॥ ९७ ॥

अथ भगवानुक्तमेवार्थंसंक्षेपेण दार्ढ्यायपुनराह भ्रातरिति । यदीतियादित्यर्थे । यदीदंजगत् परिदृश्यते तत्सर्वंमायैवेतिज्ञात्वेति शेषः चेतसासर्वंपरिहृत्यतत्रौदासीन्यंकृत्वामद्भावनयामदैक्यभावनया भावितंशुद्धंमानसंयस्यतादृशास्तिष्ठ । इत्युपदिश्याशिषंप्राह निरामयः

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा॥ मद्भा
वनाभावितशुद्धमानसः सुखी भवाऽऽनन्दमयो निरामयः ६०

सन्सुखीभव। सर्वंदुःखनिवृत्त्येतिभावः। ततोऽन्तरङ्गामन्यामाशिषमाह आनन्दमयोभवेति तद्रूपोभवेत्यर्थः। यद्यपिपूर्वमानन्दरूपत्वमस्त्येवतथाऽपितत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ॥ ६० ॥

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपिमदाराधनप्रतिबन्धकदुरितध्वंसोपायइत्याह रहस्यमिति । श्रुतिसारसङ्ग्रहत्वेनाति

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसङ्ग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥
यस्त्वेतदालोचयतीहबुद्धिमान् स मुच्यते पातकराशिभिः
क्षणात् ॥ ५९ ॥

गोपनीयता अप्रमाणशङ्काकलङ्कराहित्यंसूचितम् । आलोचयतिसम्यग्विचारयति ॥ ५९ ॥

इदानीमेतद्ग्रन्थार्थालोचनासमर्थस्यपाठमात्रतोऽपिमहत्फलमाह । विज्ञानंविज्ञानजनकं करणंव्युत्पत्त्येतिबोध्यम् । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यै र्वेद्यंचरणंजगज्जन्मादिलक्षणंकर्मयस्यतेन ननुपाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिःकथमित्याशङ्क्यभवत्येवेति सूचयंस्तत्रहेतुमाह । मद्वचने

विज्ञानमेतदखिलंश्रुतिसारमेकं वेदान्तवेद्यचरणेनमयैवगीतम् ।
यःश्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेतियदि मद्वचनेषुभक्तिः
॥ ६२ ॥ इतिश्री अध्यात्मरामायणे रामगीता समाप्ता ॥

इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे श्रीरामगीतायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

षुभक्तिर्विश्वासोयदीतिअर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादितिभावः ॥६२॥ इत्यध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसम्वादे उत्तरकाण्डे सेतौपञ्चमःसर्गः ॥ ६२ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥

एवंरीत्यास्वोपासकस्यलोकपावनत्वमाह। यइति । कदावा यदाकदाचिदित्यर्थः । हृदानिर्मलेनान्तःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् । सच्चिदानन्दरूपत्वात् । अतएवगुणादव्याकृतात्परंमायातीतम् । यदिवायद्वेत्यर्थे । गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मामूर्तिर्यस्यतं दृश्यमानं रूपं सेवते । सद्विविधोऽप्युपासकःअहं मत्स्वरूपएव । मामकइत्यर्थोवा । प्रि-

यः सेवते मामगुणं गुणात्परंहृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम्
॥ सोऽहंस्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा
रविः ॥ ६१ ॥

योहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रिय इत्युक्तेः । तादृशोभक्तःस्वपादलग्नरेणुभिःसंस्पृशन् लोकत्रयमपि पुनाति । अज्ञानध्वान्तनिरसनेन पवित्रीकरोति । यथारविःस्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ॥ ६१ ॥

अशुद्ध	शुद्ध	प,	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प.	पृ.	पङ्क्ति
स्पर्द्धि	स्पर्द्धि	१	२	१	शाधि	शाधि	३	२	६	नाशे	नाशो	६	१	१
जीव्य	जीन्य	१	२	३	व्यव	न्यव	४	१	१	नन्वितिश	नन्वितिशे	६	२	१
सम्बीन्धंनीः	सम्बन्धिनीः	२	२	१	ष्ठामे	ष्ठानमे	४	२	३	ब्रिदा	विदा	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	२	व्रह्म	ब्रह्म	४	२	१	मेवे	मेव	६	२	२
व्रह्म	ब्रह्म	२	१	६	वलेन	बलेन	४	२	७	व्येतीत	न्यतेति	७	१	१
वोधोऽसि	बोधोऽसि	३	१	४	निघृत्ते	निवृत्ते	५	१	१	बीरहा	वीरहा	७	१	१
संवन्ध	सम्बन्ध	३	१	७	कत्व	कत्वा	५	१	१	सद्दष्ट	सद्दृष्ट	८	१	३
भवस्यंससार	भवस्यसंसार	३	२	१	नक	नैक	५	१	१	ब्रिशुद्धं	विशुद्ध	८	२	१
न्सार	सार	३	२	२	बेदान्त	वेदान्त	५	१	१	कारांतः	कारान्त;	८	२	२
पर्वग	पवर्ग	३	२	२	पूर्बे	पूर्वे	५	१	२	बृत्ति	वृत्ति	९	१	१
बारिधि	वारिधि	३	२	२	वुद्ध्या	बुद्ध्या	५	१	६	स्ववाना	स्वना	९	२	१
					एवं	एव	५	१	६	बृत्यु	वृत्यु	१०	१	२

श्रीराममन्त्रःखलु तारकाख्यः संसारसन्तारणसुप्रसिद्धः ॥ भक्-
त्याऽप्यभक्त्या समुपासितोयः श्रेयांसि सर्वाणि ददात्यवश्य
म् ॥ १ ॥ तन्तारकंसम्प्रतिपादयन्ती श्रीरामगीता सकलैः सुसे
व्या ॥ विज्ञप्तिमित्थंजनको विनीतः समर्पयत्यार्यजनेषुहर्षात् २

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
तदकत्व	तदेकत्व	२६	२	७	बतथाऽ	वतथाऽ	३१	१	६	मद्बचने	मद्वचने	३२	१	२
भ्रमण	भ्रमणं	२६	२	८	कंठ	कण्ठ	३१	१	२	तन्तारकं	तत्तारकं	३२	२	३

नेपाल पाशुपत, यन्त्रालये मुद्रिता.

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
रीप	रपि	११	२	१
नर्दष्टा	**र्नेदष्टा**	१२	१	४
र्वाह्ये	र्बाह्यै	१२	१	७
त्याभिः	त्माभिः	१२	२	६
शुद्द	शुद्ध	१३	१	१
जीवया	जीवयो	१३	१	२
निर्वाध	निर्बाध	१४	१	१०
भव्र	भव	१९	१	४
अर्जोद्र	अर्जोऽद्र	१६	२	६
द्वात्	द्वात्	१७	२	१

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
ह्लाभ	ह्लाभे	१८	१	८
इतिः	इति	१८	२	२
ज्ञानन	ज्ञानेन	१९	१	१
वुद्दया	वुद्धया	२०	१	९
रागादि	**रागादे**	२१	१	३
ब्रिलय	विलय	२१	१	७
धम	धर्म	२१	२	१
म्वस्य	म्वंयस्य	२१	२	२
वुचै	वुधै	२३	१	५
एव	एवं	२३	२	१
द्रष्ट	द्रष्टृ	२४	१	२

अशुद्ध	शुद्ध	प	पृ	पङ्क्ति
बिभाव्यत	**विभाव्यते**	२५	१	४ मू
लिङ्गेद	लिङ्गदे	२६	१	२
वोधकः	बोधतः	२५	१	६
बिज्ञाने ब्रह्म	बिज्ञानंनिादि ध्यासनं ब्रह्म	२६	२ ६	३
भेदेरा	भेदरा	२७	१	६
रुपा	रूपाः	२७	२	६
आत्म	अत्मा	२७	२	६
मुनिति	**मुनिास्ति**	२८	१	२
भव	भवं	२८	२	१

इती रामगीता सटीका समाप्ता ॥